

Η ΕΚ ΠΑΤΡΩΝ ΕΙΣ ΡΩΜΗΝ ΑΝΑΚΟΜΙΔΗ ΤΗΣ ΚΑΡΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ

Μεταξύ τῶν ἁγίων λειψάνων τῶν ἀπαχθέντων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν ἄλωσιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων ἐν ἔτει 1204 ἦτο καὶ τὸ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου. Τοῦτο ἀπαγαγὼν ὁ καρδινάλιος τοῦ Ἀγίου Μαρκέλλου Πέτρος ὁ ἀπὸ Καπύης (Pietro Capuano) ἐκ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἐπέμφεν εἰς τὴν ἰταλικὴν Ἀμάλφην, ὅπου κατετίθη τῷ 1208 ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου. Περὶ τῆς ἀνακομιδῆς ταύτης ἔχομεν ἔκθεσιν, ἐπὶ συγχρόνων μὲν εἰδήσεων στηριζομένην, ἀλλ' ἐλευθέρως διατετυπωμένην περὶ τὰ μέσα τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Ἀμαλφιτανοῦ ἀρχιεπισκόπου Ματθαίου¹.

Ἀλλὰ τὸ εἰς τὴν Ἀμάλφην ἀνακομισθὲν λείψανον ἐστερεῖτο τῆς κάρας, ἣτις ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐν χρόνῳ ἀγνώστῳ, οὐκ ἀπιθάνως δ' ἐπὶ τοῦ φίλου τῆς πλουσίας Δανηλίδος αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα, εἶχεν ἀποσταλῆ εἰς τὰς Πάτρας, τὴν πόλιν, ἐν ἣ ὁ ἀπόστολος εἶχεν ἀξιωθῆ τοῦ μαρτυρίου. Ἐκεῖ δ' εὕρισκετο, φυλασσομένη ἐν τῷ ἀπὸ ἀρχαίων χρόνων ἐκτισμένῳ παραθαλασσίῳ ναῷ τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέου, ἐν ᾧ ἤδη Βασίλειος ὁ Μακεδὼν κατὰ τὴν εἰς Πάτρας ἐπίσκεψιν αὐτοῦ ἔτη τινὰ πρὸ τῆς εἰς τὸν θρόνον ἀναβάσεως εἶχε προσκυ-

¹ Ἴδε περὶ αὐτῆς [Comte Paul Riant] *Ekuviae sacrae Constantinopolitanae*. Ἐν Γενεύῃ. 1877 Τόμ. Α' σ. CV κ. ἑ. Τὸ δὲ κείμενον τῆς ἐκθέσεως ταύτης εὐρηταὶ ὄλον ἐκδομένον αὐτόθι σ. 165 κ. ἑ. Τῆς ἐκθέσεως ταύτης ὑπάρχει καὶ μετασκευὴ μεταγενεστέρη, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ *André du Saussay* (Andreas. Ἐν Παρισίῳ. 1856 σ. 663 κ. ἑ.), σωζομένη δὲ καὶ ἐν τῇ κατὰ τὴν Ῥώμην *Biblioteca Vallicelliana* ἐν τῷ κώδικι H 18 φ. 183 κ. ἑ. ἐξ ἧς ἐμελέτα νὰ ἐκδώσῃ αὐτὴν ὁ κόμισ Riant ἐν τῷ μὴ ἐκδοθέντι Γ' Τόμῳ τῶν *Ekuviae*.

νήσει τὸ κενόταρον τοῦ πρωτοκλήτου. Ὅτε δὲ, ἀλούσης τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὁ τελευταῖος τῶν δεσποτῶν Θωμᾶς Παλαιολόγος ἀναγκάσθη νὰπέλθῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὥπως ζητήσῃ ἄσυλον παρὰ τῷ πάπα Πίῳ Β', συναπεκόμισεν ἐκ Πατρῶν τὴν κάραν τοῦ Ἀποστόλου, πεποιθῶς, ὅτι αὕτη ἤθελε χρησιμεύσει εἰς αὐτὸν πρὸς ἐπίτευξιν τῶν πόθων αὐτοῦ, παρεχόμενη ὡς ἀσπίσιον δῶρον εἰς τὸν πάπαν. Πράγματι πᾶν μὲν ἅγιον λείψانون ἦτο περιζήτητον ἐν τῇ Δύσει, πολὺ δὲ μᾶλλον τὰ συνδεόμενα πρὸς τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν πρώτην ἱστορίαν τοῦ χριστιανισμοῦ. Διὸ βλέπομεν ὀλίγον ἀργότερον αὐτοὺς τοὺς σουλτάνους ἀγωνιζομένους χάριν ἰδίων τελεῶν νὰ εὐαρεστήσωσι τοὺς πάπας καὶ τοὺς ἄλλους ἰσχυροὺς τῆς Δύσεως διὰ τῆς δωρεᾶς ἁγίων λειψάνων. Οὕτως ὁ Βαγιαζίτ Β' τῷ μὲν 1484 ἀπέστειλεν εἰς τὸν μάγιστρον τῶν ἐν Ῥόδῳ ἱπποτῶν τὴν δεξιὰν Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ, ἣν ἐξηκολούθησαν ἔκτοτε φυλάσσοντες οἱ Ἰωαννῖται ὡς τὸ πολυτιμότερον τῶν κειμηλίων, ἔπειτα δὲ τῷ 1489 ὑπεσχέθη εἰς τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας Κάρολον Η' ἅγια λείψανα, ἐν οἷς καὶ ἡ ἁγία λόγχη², δι' ἧς ἐκεντήθη ὁ Ἰησοῦς, ἣν οὐχ ἤττον κατόπιεν τῷ 1492 δι' ἰδίου πρέσβεως ἀπέστειλεν ὁ αὐτὸς σουλτάνος εἰς τὸν πάπαν Ἰννοχέντιον Γ'³. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶνε καὶ ὅτι κατ' αὐτὸ τὸ ἐπόμενον ἔτος τῆς ἐκ Πατρῶν εἰς τὴν Ἰταλίαν ἀνακομιδῆς τῆς κάρας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἀνεκόμισαν οἱ Βενετοὶ ἐξ Αἰγίνης τῷ 1462 τὴν κάραν τοῦ ἁγίου Γεωργίου⁴.

Κατὰ ταῦτα περιζήτητος ἦτο καὶ ἡ κάρα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, πολυτιμότερον λείψانون τοῦ ἀποστόλου, οὗ μάτην εἶχε πειραθῆ ὁ πάπας Ὀνώριος Γ' (1216-1237) νὰ λάβῃ παρὰ τῶν

¹ *Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου* Ἱστορικὴ διήγησις . . . Βασιλείου (Theophanes continuatus ἐκδ. Βόννης σ. 226, 13 κ. ε.).

² Νέου Ἑλληνομνημονος Τόμ. Ε' σ. 178.

³ Αὐτόθι σ. 161 στ. 14-27. Ἠβδλ. σ. 176 κ. ε.

⁴ *Stefano Magno Annali* παρὰ *Hopf Chroniques grecque-romaines*. Ἐν Βερσαίῳ. 1873 σ. 202.

Ἀμαλριτανῶν ἔστω καὶ τὸ ἐλάχιστον μέλος, τοῦ ἐν Ἀμάλφῃ ἱεροῦ κειμηλίου κεχωσμένου ἐν βαθεῖ μέρει τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, ἀγνωσμένου ἀπὸ τῶν χρόνων καθ' οὓς εἶχον ἀποθάνει οἱ ὑποδεχθέντες τὸ ἅγιον λειψάνον τοῦ ἀποστόλου καὶ κατακρύψαντες αὐτὸ ἐν ἄσφαλει¹.

Καὶ παρεδόθη μὲν, ὅτι πολλοὶ Χριστιανοὶ ἡγεμόνες εἶχον ἤδη ἀπευθύνει εἰς τὸν Θωμᾶν Παλαιολόγον λίαν δελεαστικὰς προτάσεις περὶ παραχωρήσεως τῆς κάρας τοῦ πρωτοκλήτου². Ἴσως δ' ἠδυνάμεθα, περαιτέρω βαίνοντες, νὰ ποδεχθῶμεν, ὅτι αὐτὸς ὁ Θωμᾶς ἐπειράθη νὰ ὠφελθῆ ἐκ τοῦ κειμηλίου ἐκείνου ὅσον περισσότερον ἠδύνατο, ἀφ' οὗ μάλιστα ἢ ἐκ τῶν εἰς τοὺς Τούρκους περιελθουσῶν Πατρῶν ἐξαγωγή τοῦ ἁγίου λειψάνου καὶ ἢ εἰς οἰουδήποτε Χριστιανοῦς τῆς Ἑσπερίας παράδοσις ἠδύνατο νὰ δικαιολογηθῆ ὡς διάσωσις αὐτοῦ ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν ἀπίστων πολὺ μᾶλλον ἢ ὡς ἀπεμπόλησις χάριν ἰδίου κέρδους.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ὁ ἔκπτωτος δεσπότης ἀπερά-

¹ *Ματθαίου Ἀμαλριτανοῦ* Translatio corporis sancti Andree apostoli de Constantinopoli in Amalfiam. «Honorius tertius apostolice sedis adeptus est dignitatem, qui pauper spiritu, dives virtutibus et beati Andree apostoli devotione succensus, archipresuli Joanni, qui tunc sedi preminebat Amalie, mandatum apostolicum direxit et nuncios, ut, de corpore prefati apostoli, quod in sua iacebat ecclesia, aliquod ei membrum honorabile mitteretur, in cuius honorem ecclesiam construere preoptabat. Sed quia, Deo volente, sublatis erant de medio viri religiosi qui sanctas reliquias in profundo confessionis prefate locaverant, nec locus notus erat alicui ubi corpus apostoli clauderetur, quod petiit obtinere non valuit, quod mandavit impetrare nequivit» (*Κίριλ ἐνθ' ἂν*. Τόμ. Α' σ. 176). Ἠρδλ. περὶ τῶν ἐν Ἀμάλφῃ λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου καὶ *Στέφανον Ν. Θωμόπουλον*, Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας. Ἐν Ἀθήναις. 1899 σ. 48).

² *Pii II* Commentarii. Ἐν Φραγκοφορτίῳ. 1614 σ. 192. — *Ἀλεξίου ἐπισκόπου Κλουσίου* (Chiusi) Ἀνδρείς (ἢν ἴδε ἐκδομένην κατοικίῳ) § 3. — *Egidio Fortini* Solenne ricevimento della testa di Sant' Andrea apostolo e Cappella presso al ponte Milvio a lui consagrada. Ἐν Ρώμῃ. 1868 σ. 3. — *Vast* Le cardinal Bessarion. Ἐν Παρίσις. 1878 σ. 257. — *William Miller* Balkan exiles in Rome ἐν τῷ *Journal of the British and American Archaeological Society of Rome* 1911 σ. 5. ἑλλ. μετ. *Σπυρ. Π. Λάμπρου* ἐν τῇ *Μελέτῃ* 1912 σ. 69.

σισε νὰ τραπῆ μετὰ τῆς κάρας τοῦ ἀποστόλου τὴν ἄγουσαν εἰς τὴν Ῥώμην, ὅπου ἠδύνατο νὰ εἶνε βέβαιος, ὅτι ἐμελλε νὰ τύχῃ προστασίας καὶ ἀσύλου παρὰ τῷ πάπᾳ.

Ἐπὶ τοῦ παπικοῦ θρόνου ἐκάθητο ἤδη ἀπὸ τῆς 19 Ἀπριλίου 1458 ὡς διάδοχος Καλλίστου Γ' τοῦ ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Βόρτζα (Βοργιῶν) ὁ ἐξ ἐπιφανοῦς Σιενναίου οἴκου Αἰνείας Σύλβιος Βαρθολομαῖος Πικολόμινης, ὁ ὡς πάπας φέρων τὸ ὄνομα Πίος Β', ἀνὴρ διαπρεπῆς καὶ λόγιος, καλλιεργήσας μὲν ἀπὸ νεότητος τὰ γράμματα, πολλὰς δὲ παρασχὼν ὑπηρεσίας εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ἤδη ἐπὶ τῶν προκατόχων αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τῆς ἐν Βασιλείᾳ συνόδου.

Τῆ 16 Νοεμβρίου 1460 ὁ Θωμᾶς, ἐπιβάς πλοίου κερκυραϊκοῦ, διέβη ἐκ Κερκύρας εἰς τὸν Ἀγκῶνα, ἀφείξ μὲν ἐν τῇ νήσῳ τὴν σύζυγον καὶ τὰ τέκνα¹, φέρων δὲ τὴν κάραν τοῦ ἀποστόλου· ἐκ δὲ τοῦ Ἀγκῶνος μετέβη εἰς τὴν Ῥώμην².

Ἰπῆρξε δὲ, καθ' ἃ φαίνεται, ὁ πλοῦς μακρὸς ἔνεκα τῶν πολλῶν καὶ μεγάλων κατ' ἐκεῖνο τὸ ἔτος ἀνά τὸν Ἀδρίαν τρικυμιῶν. Ἄλλ' ἔμωσ κατέπλευσεν ἀβλαβῆς εἰς τὸν Ἀγκῶνα,

¹ Φραντζῆ ἐκδ. Βόννης: σ. 410, 23 κ. ε. Ἐπιστολίαντος δὲ τοῦ Ρουὺλ ἀπράκιου τῷ Ὀκτωβρίῳ τοῦ 1458 ἔτους, καὶ τῆ 15 Νοεμβρίου ἐμβὰς ἐν τινι τῶν Κερκυραίων πλοίων ὁ δεσπότης κύρ Θωμᾶς μετὰ τῶν πλειόνων ἀρχόντων αὐτοῦ διέβη εἰς τὸν Ἀγκῶνα, ἵνα ἐκείθεν πρὸς τὸν πάπαν καὶ τὸν δοῦκα Μεδιολάντων καὶ ἀλλαγῶν ἀπέλθῃ, εἰς Κέρκυραν καταλείψας τὴν τε βασιλείαν καὶ τὰ παιδία αὐτοῦ καὶ ἵνας τῶν ἀρχόντων αὐτοῦ οἰκειακούς καὶ οἰκέτας τῶν αὐτῷ ἐπομένων. Ἰδε καὶ Φραντζῆν σ. 412, 6 κ. ε. Ὁ δὲ δεσπότης κύρ Θωμᾶς φθάσας εἰς τὸν Ἀγκῶνα κάκειθεν εἰς τὴν Ῥώμην οὐδὲν ἄλλο κατώρθωσεν εἰ μὴ δι' ἔδωκε τῷ πάπᾳ Πίῳ δευτέρῳ ἐν τῷ β' ἔτει τῆς ἀρχιερωσύνης αὐτοῦ τὴν κεφαλὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ πρωτοκλήτου Ἀνδρέου, κάκεινος αὐτῷ μόλις πρὸς τὸ ζῆν μετὰ τῶν αὐτοῦ ἔδωρῆσατο τὴν μόνην καὶ ἀναγκαίαν τροφήν. Η;δλ. I Commentari di Theodoro Spandugino Cantacuscino . . . dell'origine de principi Turchi. Ἐν Φλωρεντίᾳ 1551 σ. 42. Onde veggendo Thomaso che Maometto occupava ogni cosa, non uolle aspettare il furor di quello, ma imbarcato che fu a Patras con buon uento se ne nauicò a Roma: et portò con esso la testa di Santo Andrea Apostolo, la qual donò a Pio II pontefice

² Πίῳ II Commentarii σ. 192.—Ἀλεξίου ἐπισκόπου Κλουσίου Ἀγίας: § 6.

καὶ τὴν διάσωσιν αὐτοῦ ἀπέδιδον οἱ εὐλαβεῖς εἰς τὴν βοήθειαν τοῦ ἀποστόλου¹.

Αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ πάπας, ἔστις ἤδη πρὸ τῆς πορθέσεως τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν δὲν εἶχεν ἀδιαφορήσει εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θωμᾶ, ἀποστείλας βοήθειαν τριακοσίων ἀνδρῶν καὶ πολλὰ ἄλλα ἀποδείξας τὴν ὑπὲρ τῶν ἤδη τουρκοκρατουμένων Ἑλλήνων στοργὴν αὐτοῦ, δὲν ἔμεινεν ἄστοργος πρὸς τὸν φυγάδα Ἑλληνα δεσπότην. Ἄλλως ἀκοίμητος ἴσπατο παρὰ τὰ πλευρὸν αὐτοῦ ὡς παρήγορος ἄγγελος τῶν ἐμοσθῶν ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, εἰς οὗ τὴν θερμὴν συνηγορίαν καὶ τὴν πρὸς τὸν Μινωρίτην Ἰάκωβον τὸν Πικεντῖνον ἐπιστολὴν² χρεωστεῖται ἡ ἀποστολὴ τῆς ἄλλως ἀνεπαρκοῦς καὶ κατὰ ταῦτα ἐφήμερον μόνον ἐπιτυχίαν σχούσης ἀποστολῆς τῶν τριακοσίων ἐξ Ἰταλίας ἐπικούρων.

Πράγματι ὁ πάπας ἐγκατώκισε μὲν τὸν ἐκπτωτον δεσπότην ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (S. Spirito in Sassia), παρῆσχε δ' εἰς αὐτὸν ἐνιαύσιον χορηγίαν τριακοσίων σκούδων, εἰς ἃ οἱ καρδινάλιοι προσέθηκάν ἕτερα διακόσια³. Ὄρισε δ' ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ ἡ Βενετία χορηγίαν πεντακοσίων δουκάτων⁴. Θέλων δ' ὁ πάπας νὰ δείξῃ τὴν πρὸς τὸν Θωμᾶν τιμὴν ὡς ἡγεμόνα, ἀναγνωρίζομενον ὑπ' αὐτοῦ, ἐκόσμησεν αὐτὸν πανηγυ-

¹ Ἰδὲ Ἀνδρείδος § 6. Ἐκ συνδυασμοῦ τῶν ἐκεῖ λεγομένων πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Φραντζῆ ἐνθ' ἀν. ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ μὲν ἐκ Κερκύρας ἀναχώρησις ἔγινε μετὰ τὸν τοῦ Νομβρίου, ἡ δ' εἰς Ἀγκῶνα ἀφίξις μόλις ἀρχομένου τοῦ 1461. Πιθανῶς τὸ μέρος τὸν Θωμᾶν μετὰ τῆς κάρτας τοῦ ἀποστόλου πλοῖον ἠναγκάζετο ἕνεκα τῆς τρικυμίας νὰ καταφεύγῃ εἰς ἀσφαλῆ ἀγκυροδόκια ἐν τῷ μεταξύ καὶ πλεῖν κατὰ σταθμούς.

² *Waddingius Annales minorum*. Ἐν Ῥώμῃ, 1650. Τόμ. ΙΓ' σ. 63 κ. ἑ.— Νέου Ἑλληνομνήμονος Τόμ. Γ' σ. 31 κ. ἑ.

³ Φραντζῆ ἰαδ. Βόννης σ. 412, 6 κ. ἑ (ἴδὲ τὸ χωρίον τοῦτο ἀνωτέρω σ. 36 σημ. 1). — *Pii II Commentarii* σ. 130. Πρὸς ἂν. *Hopf Geschichte Griechenlands* ἐν τῇ *Allgemeine Encyclopädie* τοῦ *Ersch* καὶ *Gruber* Μέρ. Α' Τόμ. 86 σ. 131.— *Vast Le cardinal Bessarion* σ. 257.— *William Miller* ἐνθ' ἀν.

⁴ *Secreti* Τόμ. XII φ. 97⁶ ἐν τῷ Δημοσίῳ ἀρχεῖῳ τῆς Βενετίας (R. Archivio di Stato) κατὰ τὸν *Hopf* ἐνθ' ἀν. σ. 131 σημ. 5.

ρικῶς καὶ διὰ τοῦ χρυσοῦ ῥόδου¹ τῇ 15 Μαρτίου 1461. Ἦτο δὲ ἡ rosa aurea ῥόδον πράγματι χρυσοῦν καὶ κεκοιμημένον δι' ἀδαμάντων, ἀντιστοιχοῦν πρὸς παράσημον, εἰσαχθὲν περὶ τὸ 1400. Ἀρωματιζόμενον δὲ ὑπὸ μύρων καὶ καπνοῦ λιθανωτοῦ καὶ βαντιζόμενον δι' ἡγιασμένου ὕδατος ἐφέρετο ὑπὸ τοῦ πάπα ἐν τῇ χειρὶ μετὰ τὴν λειτουργίαν ἐν πανηγυρικῇ πομπῇ καθ' ἑκατὸν ἔτος τὴν τετάρτην Κυριακὴν τῆς μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ἣτις λέγεται ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ Κυριακὴ τῶν Ῥόδων, καὶ ἀπενέμετο μάλιστα εἰς ἡγεμόνας².

Ἐν τούτοις δὲ ἡ χάρα τοῦ ἀγίου Ἀνδρέου, τὸ τίμιον ἀντάλλαγμα τῶν εἰς τὸν δωρητὴν αὐτῆς παρασχεθεῖσων χρηματιῶν καὶ τιμῶν, ἐτύγχανεν ὑπὸ τοῦ πάπα ἐξαιρετικῆς καὶ πανηγυρικῆς δεξιώσεως. Καὶ δὴ πρῶτον ἅμα τῶν κατάπλω τοῦ Θωμᾶ Πηλαιολόγου εἰς Ἀγκῶνα, ὁ Πίος ἀπέστειλεν αὐτόσε τὸν καρδινάλιον τῆς ἀγίας Σωσάννης Ἀλέξανδρον Ὀλίβαν, ὅπως παραλάβῃ τὴν χάραν μετὰ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς γνησιότητος αὐτῆς³. Μετὰ δὲ τὴν παραλαβὴν ἤχθη ἡ χάρα εἰς τὴν πόλιν τῆς Ὀμβρικῆς Ναρνίαν, ἀπέχουσαν τοῦ μὲν Ἀγκῶνος περὶ τὰ διακόσια πενήκοντα, τῆς δὲ Ῥώμης περὶ τὰ ἑκατὸν χιλιόμετρα. Ἡ μικρὰ μὲν, ἀλλ' οὐχὶ ἄδοξος πόλις, ἣτις ἐν μὲν τῇ ἀρχαιότητι εἶχεν ὑπάρξει ἢ γενέτειρα τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Ῥώμης Νέρβα, κατὰ δὲ τοὺς μέσους αἰῶνας ἢ πατρίς τοῦ πάπα Ἰωάννου ΙΓ' (965-972), κειμένη γραφικῶς ἐπὶ βράχου ὑψηλοῦ, παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ Ναρὸς (Nar), ἐξ οὗ ἔλαβε τὸ ὄνομα, ἦτο ἐκ φύσεως ὀχυρὰ καὶ ἀσφαλῆς. Ἐτι δ' ἀσφαλεστέρα ἀπέβη ἡ φύλαξις τοῦ πολυτίμου κειμηλίου διὰ τῆς καταθέσεως αὐτοῦ ἐν τῇ ἀκροπόλει τοῦ πολισματος ἐντὸς

¹ *Pii II Commentarii* ἐνθ' ἂν. Ἡ ἡμέρα τῆς ἀπονομῆς τοῦ χρυσοῦ ῥόδου εἰς τὸν Θωμᾶν ἐξάγεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τοῦτο ἀπενέμετο τῇ τετάρτῃ Κυριακῇ τῆς Τεσσαρακοστῆς, τῇ δὲ 1461 τὸ Πάσχα συνέπιπτε πρὸς τὴν 5 Ἀπριλίου.

² *A. Rocca De rosa aurea ἐν τῇ διτόμῳ συγγραφῇ αὐτοῦ Thesaurus pontificiarum sacrarumque antiquitatum* Ἐν Ῥώμῃ. 1745. Πρὸς *Gregorovius Geschichte der Stadt Rom* 1αδ. σ'. Ἐν Στουτγάρτῃ. 1894. Τόμ. Ζ' σ. 391.

³ Ἀνδρείδος § 8. *Fortini* ἐνθ' ἂν. σ. 4.

εὐκτηρίου οἴκου ἐκτισμένου ὑπὸ τοῦ πάπα Πίου Β', ὅπου καὶ ἐτέθη ἀργότερον τῷ 1654 ἀναμνηστικὴ ἐπιγραφή, κατόπιν ἐκλιπούσα, ἣτις εἶχεν ὡδε:

SACELLVM HOC - CVI ASSERVANDVM TRADIDIT-
ARCIS PRAEFECTVS - EX ACHAIA ADVENTVM CAPVT-
ANDREA APOSTOLI - PIO II SEDENTE - MCCCCLXII-
DVM PVRPVRA TI TRIVMVIRI - AD VRBEM DEFERRENT-
IN BASILICA LOCANDVM VATICANA - FORMAE - RED-
DIDIT DECENTIORI - NICOLAVS CANDIOTTVS - PROT^S
APLICVS - ET GVBERNATOR M.D.C.L.I.V.

Ἦτοι «Τὸ εὐκτήριον τοῦτο, εἰς ὃ τῆς ἀκροπόλεως φρούραρχος παρέδωκε τὴν ἐξ Ἀχαίας ἀνακομισθεῖσαν κάραν τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου, παπεύοντος τοῦ Πίου Β', τῷ 1462¹, ἕως οἱ τρεῖς πορφυρᾶν φέροντες στολὴν ἄνδρες (καρδινάλιοι) ἀνακομίσωσιν αὐτὴν χάριν τοποθετήσεως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Βατικανοῦ, ἀνεκαίνισεν ἐπὶ τὸ κοσμιώτερον ὁ Νικόλαος Κανδιώττος, πρωτονοτάριος ἀποστολικὸς καὶ διοικητὴς τῷ 1654».

Ἡ κάρα τοῦ Ἀποστόλου ἔμεινεν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ναρνίας, περιστοιχιζομένη ὑπὸ πλείστων λαμπάδων², ἀπὸ τοῦ 1461 ἀρχομένου ἐπὶ ἐν ὅλον ἔτος καὶ τινὰς μῆνας³. Αἰτία δὲ τῆς μακρᾶς ἐκείνης ἀναβολῆς τῆς εἰς τὴν Ῥώμην ἀνακομιδῆς ὑπῆρξεν ἢ κατ' ἐκείνον τὸν χρόνον ἔλλει-

¹ *Giovanni Erolì* Miscellanea Storia Narnese. Ἐν Ναρνίᾳ. 1858 Τόμ. Α' σ. 70, ὅπου ἀναγράφεται σφαλερῶς τὸ ἔτος 1463 ἀντὶ τοῦ 1462. Σφάλλεται δὲ ὁ αὐτός καὶ ἀνωτέρω τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ (Τόμ. Α' σ. 69), λέγων, ὅτι ἡ κάρα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου ἀνεκομίσθη εἰς Ναρνίαν τῷ 1462 ἀντὶ τοῦ 1461 ἀρχομένου. Ὁρθῶς ἔχει ὡς ἔτος τῆς ἀνακομιδῆς τὸ MCCCCLXII ὁ *Bandini* παρὰ *Migne* ἐν Ἑλλ. Πατρολογίᾳ Τόμ. ΡΞΑ' σ. XXXIII ἐν σημ. 85.

² *Fortini* ἐνθ' ἀν. σ. 4.

³ Οὐκ ὀρθῶς λέγει ὁ *Ciacconius* Vitae pontificum Τόμ. Β' σ. 1004 τάδε: Caput S. Andreae Apostoli ... summa cum reuerentia et grandi custodia seruatum usque ad annum 1462 apud duos Despotas Peloponnesi, Demetrium, natu maiorem, et Thomam natu minorem, fratres Constantini XV, Imperatoris Constantinopolitani, qui in captione Constantinopolis fuerat a Turcis occisus, cum nequirent conseruare prouinciam ab insultibus et

φισ πάσης τῶν περὶ τὴν Ῥώμην χωρῶν ἀσφαλείας ἕνεκα τῶν ἐπιδρομῶν ἃς εἶχε προκαλέσει ἡ ῥήξις καὶ ὁ πρὸς τοὺς Ἀνδηγαυοὺς τῆς Νεαπόλεως πόλεμος τοῦ πάπα, θέλοντος νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν δυναστείαν τῶν Ἀραγωνίων. Δύο φοβεροὶ ἀληθῶς σπείραρχοι (condottieri), ὁ Ἰάκωβος Πικκινίνος καὶ ὁ Ἰάκωβος Σαβέλλος, ἐτρομοκράτουν αὐτὰ τὰ περίχωρα τῆς Ῥώμης. Μόνον δὲ μετὰ τὴν ἐκνίκησιν αὐτῶν ἠδύνατο νὰ γείνη σκέψις περὶ τῆς ἐν ἀσφαλείᾳ ἐκ Ναρνίας ἀνακομιδῆς τῆς κάρας τοῦ ἀποστόλου εἰς Ῥώμην¹. Τότε δ' ἀπερατίσθη καὶ ἐγένετο τὸν Ἀπρίλιον 1462 ἡ ἀνακομιδῆ.

inuasione Turcarum, suasa Demetriū, qui illud caput tutiori in loco, et maiori cultu, et veneratione custodiebat, Romam transferri curavit, ann. 1462. mense Aprili. Καὶ πρῶτον μὲν παρατηρητέον πρὸς ταῦτα, ὅτι θεματοφύλαξ τῆς κάρας τοῦ ἀποστόλου ὑπῆρξε μόνος ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος, οὐχὶ δὲ καὶ ὁ Δημητρίος, εἰς ὃν δὲν περιῆλθον αἱ Πατραι κατὰ τὴν διανομὴν τῶν ἡλοπονησιακῶν κτήσεων τὴν γενομένην μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Θωμᾶ, ὅτι ὁ Κοινωπρακτικὸς ἀνεκρέθη τῷ 1449 αὐτοκράτωρ. Κατὰ ταῦτα δ' ἀνακριθεὶ εἶνε καὶ τὰ ἄλλοις ἀμάρτυρα ὅσα λέγει περὶ τοῦ Δημητρίου ὡς ἐν ἀσφαλετέρω τόπῳ φυλάσσοντος τὴν κάραν τοῦ ἀποστόλου καὶ αὐτοῦ πείσαντος τὸν Θωμᾶν νὰ ἀνακομίσῃ αὐτὴν εἰς Ῥώμην. Καὶ ἂν ὑποεῖθε ὅτι εἶχε θεωρηθῆ ἀναγκαῖον νὰ φυλαχθῇ ἡ κάρα ἐν ὅσῳ ἔτι διεκωζετο ἡ ἐλληνικὴ ἐν Ἠλοποννήσῳ ἀρχὴ ἀσφαλέστερον ἀλλαγῶν καὶ ἢ ἐν Πατραις, τοῦτο μόνον περὶ τῆς Ἀρκαδίας (Κυρνασισίας) θὰ ἠδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ἥτις εἶχεν ὑπάρξει ἢ κατὰ τὸν τελευταῖον χρόνον εἶρα τοῦ Θωμᾶ. Ἀλλὰ τοιοῦτο διᾶδημα οὐδεμίαν θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχη σχέσηιν πρὸς παρηνέσις τοῦ Δημητρίου, ὅστις, ἔχων εἶρα τὸν Μυστράν, εἶχεν ἀπὸ τοῦ 1459 ἔχθρικῶς πρὸς τὸν Θωμᾶν καὶ ἄλλως ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ ἔτους ἐκείνου ἢ ὀλίγον ἀργότερον εἶχεν ἐγκαταλίπει τὴν Ἠλοπόννησον. Ἐπ' ἱσῆς δὲ συμφωνίας πρὸς τινωτέρω ἐκτεθέντα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μαρτυρίας τοῦ Φραντζῆ δὲν ἔχει ὀρθῶς ἢ ὑπὸ τοῦ Ciaconius μνεία τοῦ 1462 ὡς τοῦ ἔτους τῆς ἐκ τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Ἰταλίαν μεταβάσεως τοῦ Θωμᾶ, κριζόντος καὶ τὴν κάραν τοῦ Ἀποστόλου. Τὴν αὐτὴν δ' ἀνακριθεὶ χρονολογίαν τῆς ἐξ Ἀγαίης εἰς Ἰταλίαν ἀνακομιδῆς τῆς κάρας εὐρίσκωμεν καὶ παρὰ τῷ *Giovanni Erolì* (*Miscellanea Storia Narnese*, Τόμ. Α' σ. 69).

Ὁ ὀρθὸς χρόνος τῆς ἀνακομιδῆς τῆς κάρας ἀναγράφεται καὶ ἐν τῇ Ἀνδρείδι § 3: Caput vero [per ἢ apud] Patracenses summa reverentia et grandi custodia servatum est usque ad annum salutis sexagesimum supra mille quadringentos. Tunc autem translatio eius hoc modo facta est. Πρὸς τὸ χωρίον τοῦτο συνδυαστέα τὰ λεγόμενα ἐν § 6: Siquidem ad annum quadringentesimum sexagesimum primum supra millesimum post Christi salvatoris ortum Ancone appulit incolumis.

¹ Ἴδε Ἀνδρείδος § 7. Πρὸς. *Voigt* Enea Silvio de Piccolomini als Papst Pius der Zweite. Ἐν Βερολίῳ, 1863 Τόμ. Γ' σ. 155 κ. κ.

Ἐπὶ τούτῳ ἐστάλη εἰς Ναρνίαν ὑπὸ τοῦ πάπα, τελευτῶντος τοῦ Μαρτίου 1462, ἐπιτροπεῖα τριῶν καρδινάλιων, τοῦ προμνησθέντος Ὀλίβα, καρδινάλιου τῆς Ἁγίας Σωτάννης, τοῦ Φραγκίσκου Τοδεσκίνη Πικχολόμινη, ἐπισκόπου Σιένης καὶ ἀνεψίου τοῦ πάπα ἐξ ἀδελφῆς, καὶ Βησσαρίωνος τοῦ Ἑλλήνος καρδινάλιου Τούσκλου¹. Οὗτοι δ' ἀνεκόμισαν τὸ ἅγιον λείψανον ἀπὸ Ναρνίας εἰς Ῥώμην, σπεύδοντος καθ' ὄλην τὴν ἐν τῷ μεταξύ ὁδὸν ἀπείρου πλήθους προσευχομένου καὶ ὕμνου- γουόντος τὸ θεῖον.

Τὴν Κυριακὴν τῶν Βατίων τοῦ αὐτοῦ ἔτους, 12 Ἀπριλίου, ἔφθασεν ἡ ἱερὰ θεωρία πρὸς τῆς Ῥώμης, φέρουσα τὸ πολύτιμον λείψανον, καὶ ἔστη εἰς ἀπόστασιν δύο χιλιομέτρων ἀπὸ τοῦ ἄστεως παρὰ τὴν Μουλζίαν γέφυραν τῶν ἀρχαίων τὴν ἀπὸ τῶν μέσων αἰώνων καὶ μέχρι τῆς σήμερον καλουμένην Ponte Molle. Ἡ θέσις ἦτο ὀνομαστή, διότι παρὰ τὴν γέφυραν ἐκείνην εἶχε συγκροτηθῆ τῇ 28 Ὀκτωβρίου τοῦ 312 ἡ μεγάλη μάχη Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου ἐναντίον τοῦ Μαξεντίου, καθ' ἣν πλεῖστοι ὄσοι τῶν ἐχθρῶν κατέπεσον ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν Τίβεριν, ἐν οἷς καὶ αὐτὸς ὁ ἠττηθεὶς ἀντίπαλος². Ἀλλ' ἦτο καὶ γραφικω- τάτη ἡ θέσις ἐκείνη τῆς γεφύρας, ἐξευγμένης ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ῥωμαίων ἐν τοπίῳ γελαστῷ, ὅπου ὀρμητικώτερος ἢ ἐν τῷ ἄστει καὶ διαυγέστερος ὁ Τίβερης ῥέει διὰ μέσου χθαμαλῶν καταρύτων λόφων καὶ λειμώνων ἀνθηρῶν.

Παρὰ τὴν γέφυραν ἵστατο πύργος. Ἐν αὐτῷ δὲ κατετέθη ἡ ἱερὰ κάρα, ἥτις ἔμελλε νὰ μείνη ἐκεῖ μέχρι τῆς ὕστεραιας, ὅτε εἶχεν ὀρισθῆ νὰ τελεσθῆ πανηγυρικῶς ἐκεῖθεν ἢ εἰς τὴν Ῥώμην

¹ Ἀνδρείδος § 8. Πρὸς τὸ Breve τοῦ Πίου πρὸς τὸν Ὀλίβαν, τῆς 7 Μαρτίου 1412 παρὰ *Raynaldus* (Annales ecclesiastici ἔτους 1462).

² Τὴν νίκην τοῦ Κωνσταντίνου, κατατοξεύοντος παρὰ τὴν γέφυραν τὸν Μαξέντιον, παριστάνει εἰκὼν τοῦ ὀπ' ἀρ. 510 Παρισιακοῦ κώδικος ἔργων Γρηγορίου τοῦ Θεολο- γου, γεγραμμένου τὸν Θ' αἰῶνα, ἢ ἀνατυπούμεν ἐκ τῆς ἡμετέρας Ἱστορίας τῆς Ἑλ- λάδος Τόμ. Γ' σ. 208, ληφθεῖσαν ἐκ τοῦ *Banduri* (Imperium orientale σ. 480 ἀρ. 2). Ἴδε καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῆς ἀφίδος τοῦ Κωνσταντίνου (Nuovo Bullettino di Archeologia Cristiana Ἔτ. ΙΘ', 1913, Πίν. I fig. 2).

Ἡ παρὰ τὴν Μουλαδίαν γέφυραν νίκη τοῦ Κωνδαντινοῦ.

ΠΑΝΕΠΙ
 ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΝ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

Εργ. της Ε.Π.
 ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ἀνακομιδῇ. Ἐτάχθησαν δ' ὡς φρουροὶ αὐτῆς δύο ἀρχιεπίσκοποι, ὁ τοῦ Σιποδντος Πέροκτος καὶ ὁ τοῦ Βενουέντου Ἀλέξιος.

Ἐν τούτοις δ' ὁ πάπας ἐτέλεσε τὴν λειτουργίαν τῶν Βατίων ἐν τῷ Ἁγίῳ Πέτρῳ κατὰ τὰ εἰθισμένα ἐξ ἀρχαίων χρόνων· τὸ δὲ ἀπόγευμα τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἀπεφάσισε νὰ μεταβῆ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ (S. Maria del Popolo), κειμένην παρὰ τὴν εἰσοδὸν τῆς Φλαμινίας ὁδοῦ τῆς ἀγούσης εἰς τὴν Μουλδίαν γέφυραν, καὶ διανυκτερεύσῃ ἐν αὐτῇ, ὅπως εὐρίσκηται ἐγγύτερον τὴν ὕστεραίαν, ὅτ' ἐμελλε νὰ γείνη ἡ ἐκ τῆς γεφύρας ἐκκίνησις τῆς πρὸς τὴν πόλιν πορείας. Ἄλλ' ἀπὸ ἡμερῶν ἤδη ὁ καιρὸς ἦτο ὑγρὸς καὶ συννεφώδης, τὴν δὲ ἡμέραν ἐκείνην εἴτι πυκνότερα νέφη ἀπειλητικὰ ἐκάλυπτον τὸν οὐρανὸν, ἀστραπαὶ διέσχίζον τοὺς ἀέρας καὶ ἠκούοντο βρονταὶ συνεχεῖς. Ὑπῆρχε φόβος, ὅτι ἐμελλε νὰ παραστῇ ἀνάγκη ἀναβολῆς τῆς πομπῆς ἕνεκα τῆς ἀναμενομένης βροχῆς. Ἄλλ' αἴφνης ὡς ἐκ θαύματος, ἀποδοθέντος, ὡς εἶχός, εἰς αὐτὸν τὸν ἅγιον Ἀνδρέαν, ὁ κίνδυνος παρῆλθε, καὶ λαμπρὸς ἐπέλαμψεν ὁ ἥλιος.

Οὕτως ἄνευ κωλύματος ἐτελέσθη ἡ πανηγυρικὴ πομπὴ τῆς εἰς τὸ ἄστυ ἀνακομιδῆς, ἧς μακρὰν περιγραφὴν ἠξίωσε νὰ διασώσῃ εἰς ἡμᾶς αὐτὸς ὁ λόγιος πάπας ἐν τοῖς Ὑπομνήμασιν αὐτοῦ, ἅτινα εἶνε ἡ κυριωτάτη καὶ ἀξιοπιστοτάτη ἡμῶν πηγὴ περὶ τῶν ἀξιωματημονεύτων συμβάντων τῆς ἡμέρας ἐκείνης¹, ἐρμηνευομένη καὶ συμπληρουμένη ἐνιαχοῦ ὑπὸ νεωτέρων τινῶν βοηθημάτων².

¹ *Piè II Commentarii*. Ἐν Φραγκορορτίῳ. 1614 σ. 192-202 (Κεφάλαιον Η').

² *Giacconius* ἐν' ἄν. σ. 909 κ. ἑ. μετὰ τῶν αὐτόθι σημειωμάτων τοῦ *Victorelli* καὶ σ. 1056.—*Bandini* De Bessarionis Cardinalis Nicaeni vita, rebus gestis, scriptis commentarius. Ἐν Ῥώμῃ. 1777 σ. 49-52 (καὶ παρὰ *Migne* Patrologia graeca Τόμ. ΡΞΑ' σ. XXXIII), ὅστις ἄλλως ὡς τὸ πλεῖστον ἀπλῶς ἐκαναλαμβάνει ἐν ἐπιτομῇ τὰς εἰδήσεις τὰς περιλαμβανόμενας ἐν τοῖς *Commentarii* τοῦ Ἰηοῦ Β'.—*Gregorovius* Geschichte der Stadt Rom ἐκδ. δ'. Ἐν Στουτγάρτῃ. 1894, Τόμ. Ζ' σ. 198 κ. ἑ.—*Reumont* Geschichte der Stadt Rom. Ἐν Βερολίνῳ. 1868. Τόμ. Γ' μέρ. α' σ. 145.—*Voigt* Enea Silvio de' Piccolomini. Ἐν Βερολίνῳ. 1863 Τόμ. Γ' σ. 595 κ. ἑ.—*Vast* ἐν' ἄν. σ. 335 κ. ἑ.—*Fortini* ἐν' ἄν. σ. 5 κ. ἑ.—*Στ. Ν. Θωμοπούλου* Ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας σ. 53 κ. ἑ.

Πλὴν δὲ τῶν ὑπομνημάτων τοῦ πάπα σώζονται καὶ ἄλλαι χειρόγραφοι πηγαί, ἡ φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν Andreis διήγησις τοῦ ἐπισκόπου Κλουσίου (Chiusi) Ἀλεξίου, τὸ οἰκεῖον μέρος τῶν ἐν τῷ λατινικῷ κώδικι τοῦ Βατικανοῦ 5255 Annali Romani τοῦ Παύλου dello Mastro καὶ τῆς Missiva Simoni Plebano, γεγραμμένης ὑπὸ ἀνώνυμου μαγίστρου (per N. magistrum) τὸ Πάσχα τοῦ 1462 (19 Ἀπριλίου).

Τούτων ἡ μὲν ἀνώνυμος Missiva ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Palacky¹, τῶν δὲ Annali Romani τὸ οἰκεῖον μέρος, εὑρηται παρὰ τῷ Bandini².

Τὴν δ' Ἀνδρείδα ἐκδίδομεν κατωτέρω, μετὰ τὸ πέρας τῆς ἡμετέρας διηγήσεως περὶ τῆς ἀνακομιδῆς τῆς κάρας, ἐκ τῶν δύο βατικανικῶν κωδίκων ἐν οἷς περισώζεται, τοῦ λατινικοῦ 5667 καὶ τοῦ Regin 1995, γεγραμμένων ἀμφοτέρων τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ὑπερμεσοῦντα. Ἄξιον δὲ παρατηρήσεως εἶνε, ὅτι ἡ Ἀνδρείς συμπίπτει καθ' ὁλοκληρίαν πρὸς τὸ οἰκεῖον μέρος τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Πίου Β', ὥστε ἠδύνατο νὰ γεννηθῆ ἡ ὑπόνοια, ὅτι εἶνε ψευδεπίγραφος. Ἀλλὰ συμβαίνει τὸ ἐναντίον. Ἡ Ἀνδρείς εἶνε δῆλα ὀδὴ ἀληθῶς ἔργον

¹ Χειρόγραφον τοῦ ἐν Wittingau ἀρχείου A 46 φ. 270, ἐν ᾧ περιέχεται Missiva Simoni plebano in Telč antiqua, ἐκδομένη ὑπὸ *Franz Palacky* ἐν τοῖς *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Böhmens und seiner Nachbarländer im Zeitalter Georg's von Podiebrad, 1450 - 1471* (Fontes rerum Austriacarum. Osterreichische Geschichtsquellen. Herausgegeben von der Historischen Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Zweite Abtheilung. Diplomataria et Acta. XX Band) ἐν σ. 270 ἀναγινώσκουσαν τάδε: Restat me modo etiam referre aliquas novitates pro nunc ventilatas in curia Romana. Sciat, primo fuisse magnam gratiam et etiam omnem, quae est in jubilaeo, et durasse a die palmarum usque in diem resurrectionis domini inclusive, propter adventum capitis S. Andreae apostoli, quod asportarunt de Graecia, quod cum magna reverentia ac devotione susceptum est in urbe Romana. Et sanctissimus pater noster papa Pius una cum omni clero et populo, qui permaximus fuit, pedetemptim obviam dedit eidem capiti ad conducendum illud ad ecclesiam SS. apóstolorum Petri et Pauli. Finita processione dedit benedictionem et omnibus praesentibus plenariam indulgentiam omnium peccatorum in forma ecclesiae.

² Ἴδε κατωτέρω σ. 49 σημ. 1

Ἄλεξιου τοῦ Κλουσίου, ἀποτελοῦν ἰδίαν διήγησιν συμπεριληφθεῖσαν εἰς τὰ Ἵπομνήματα τοῦ πάπα ἐν ἀρχῇ τοῦ Η' βιβλίου αὐτῶν¹, ἐξαιρουμένου τοῦ προλόγου τῆς Ἀνδρείδος τοῦ ἀρχομένου διὰ τῶν λέξεων *Si qua sunt memoriae commendanda καὶ τελευτῶντος εἰς τὰς λέξεις aures accommodetis oro*. Ἀποδεικνύεται δὲ τοῦτο ἐκ τῆς ἐνταῦθα ἐκδιδομένης ἐπιστολῆς τοῦ καρδινάλιου Σιέννης Φραγκίσκου Πικκολόμινη πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Κρεμῶνος Ἰάκωβον Συλβέριον Πικκολόμινην, προτασομένης ἐν τῷ κώδικι τοῦ Βατικανοῦ 5667 τῶν ἐν αὐτῷ περιλαμβανομένων Λόγων (Orationes) τοῦ Πίου, ὧν μεταξὺ εὐρίσκεται ἡ Ἀνδρείς, ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου στίχου τοῦ φ. 19¹². Εἶνε δὲ ὁ ἐπιστέλλων Φραγκίσκος Πικκολόμινης αὐτὸς ὁ ἐξ ἀδελφῆς ἀνεψιὸς τοῦ πάπα, ὁ εἰς τῶν τριῶν καρδινάλιων τῶν ἐκ Ναρνίας ἀνακομισάντων εἰς Ῥώμην τὴν κάρταν τοῦ ἀποστόλου³. Ἐκδίδοντες δ' αὐτὴν ἐνταῦθα οὐ μό-

¹ Ἐκδ. Φραγκοφορτίου σ. 192-202.

² Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἔχει ὡδα·

Franciscus Piccolhomineus Cardinalis Senensis Jacobo Sylverio Piccolhomineo Episcopo Cremonensi Amitino Suo S. P. D.

Fateremur a dignatione tua iure negligentia nos posse culpari si causa dilationis in transmittendo cunctis manifesta non foret. Fuit hercle nobis semper cordi orationes felicis recordationis Pii nostri II in unum congestas, ut expostulaverat, eidem destinare, sed nimijs negocijs et crebrioribus concistorijs impediti, animum ad id aliasque familiares curas intendere non valuimus. nunc autem aliquid ocij nacti, ipsas conscribi curavimus adiecta etiam Andreide Domini Alessij episcopi Clusini patruī tui, quas sicut inducta manu, conscriptas Antonio servitori nostro dedimus ad te perferendas epistolas eiusdem Pij ad paucos dies transmittere pollicentes ut animi voluptate qua Sanctitati prefate famulando afficiebatur eiusdem scripta legendo non careat. Dominam Neram amitam, Sylverium, Nicolauinque amitinos saluos esse iubeat dignatio tua quam hortamur stomachi prosperitati incumbere ut ipsa in pristinum redacta reditum tuum in curiam a nobis peroptatissimum maturet. Litem inter Castroplebenses et Sartheanenses cupimus auferri. Valeat nostri memor. Ex Urbe VII Kal. martij MCCCCLXIII manu propria.

Τὴν ἀνακοίνωσιν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ὡς καὶ τὴν πιστὴν ἀντιγραφὴν τῆς Ἀνδρείδος ἐκ τῶν δύο κωδίκων ὀφείλω εἰς τὸν ἐν Ῥώμῃ διδάκτορα κ. Ἰωάνη Herzen,

³ Ἴδε ἀνωτέρω σ. 41.

νον χάριν ἀντιβολῆς πρὸς τὰ Ὑπομνήματα τοῦ πάπα Πίου, ἀλλὰ καὶ χάριν μελέτης αὐτῆς ὑπὸ τῶν ἀναγνώστων τοῦ Νέου Ἑλληνομνήμονος, οὐδὲ ταῦτα ἐχόντων ὑπ' ὄψιν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς, διηρέσαμεν αὐτὴν εἰς παραγράφους χάριν εὐκολίας τῶν εἰς αὐτὴν παραπομπῶν.

Συμφώνως πρὸς τὰς εἰρημένας πηγὰς ἤδη πρὸ τῆς 12 Ἀπριλίου, καθ' ἣν ἀφίχθησαν ἐκ Ναρνίας οἱ τρεῖς καρδινάλιοι, ὁ πάπας εἶχε προκηρύξει γενικὴν ἄφεσιν ἁμαρτιῶν τῶν μελλόντων νὰ παρευρεθῶσιν ἐν Ῥώμῃ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀνακομιδῆς. Καὶ εἶχε μὲν σχεφθῆ νὰ μεταβῆ εἰς συνάντησιν τῆς χάρας τοῦ πρωτοκλήτου φέρων τὰς ἐν τῷ λειψανοφυλακίῳ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ ἐν τῷ Λατερανῶ φυλασσομένας χάρας τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ἀλλ' ἐνεκα τοῦ μεγάλου βάρους τῶν ἀργυρῶν λαρνάκων, ἐν αἷς ἐφυλάσσοντο, περιωρίσθη εἰς τὴν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἀνακομιδῆς ἔκθεσιν αὐτῶν πρὸς δημοσίαν προσκύνησιν.

Τὴν δ' ὕστεραίαν τῆς Κυριακῆς τῶν Βαίων, ἤτοι τὴν 13 Ἀπριλίου, οἱ τρεῖς ἐκ τῆς Ναρνίας εἰς τὴν Ῥώμην ἀνακομίσαντες τὴν χάραν καρδινάλιοι εἰσῆλθον διὰ τῆς Φλαμινίας πύλης καὶ προεχώρησαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ, ἐν ἣ εἶχε διανυκτερεύσει ὁ πάπας.

Οὔτε ἡ ἐκκλησία αὕτη οἷα σώζεται σήμερον, οὔτε ἡ πλατεῖα ἡ λεγομένη τοῦ Λαοῦ, ἐν ἣ κεῖται κάτωθεν τοῦ Πιγκίου ὄρους, οὔτε ἡ δύο χιλιομέτρων λεωφόρος, ἣν διατρέχει σήμερον ἐντὸς ὀλίγων λεπτῶν ὁ ἠλεκτρικὸς σιδηρόδρομος, ἔχουσιν ἦν ὄψιν εἶχον τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα.

Σήμερον ἡ Πλατεῖα τοῦ Λαοῦ (Piazza del Popolo) ἡ κάτωθεν τοῦ Πιγκίου (Pincio) ἐκτεινομένη πλὴν ἄλλων τινῶν κτιρίων καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ κοσμεῖται ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ αἰγυπτιακοῦ ὀβελίσκου, ὑπομιμνήσκοντος τὴν ἐκνίκησιν τοῦ Ἀντωνίου ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου, ὅστις καὶ μετήνεγκε μετ' αὐτὴν τὸν ὀβελίσκον ἐκεῖνον ἐκ τῆς Ἡλιουπό-

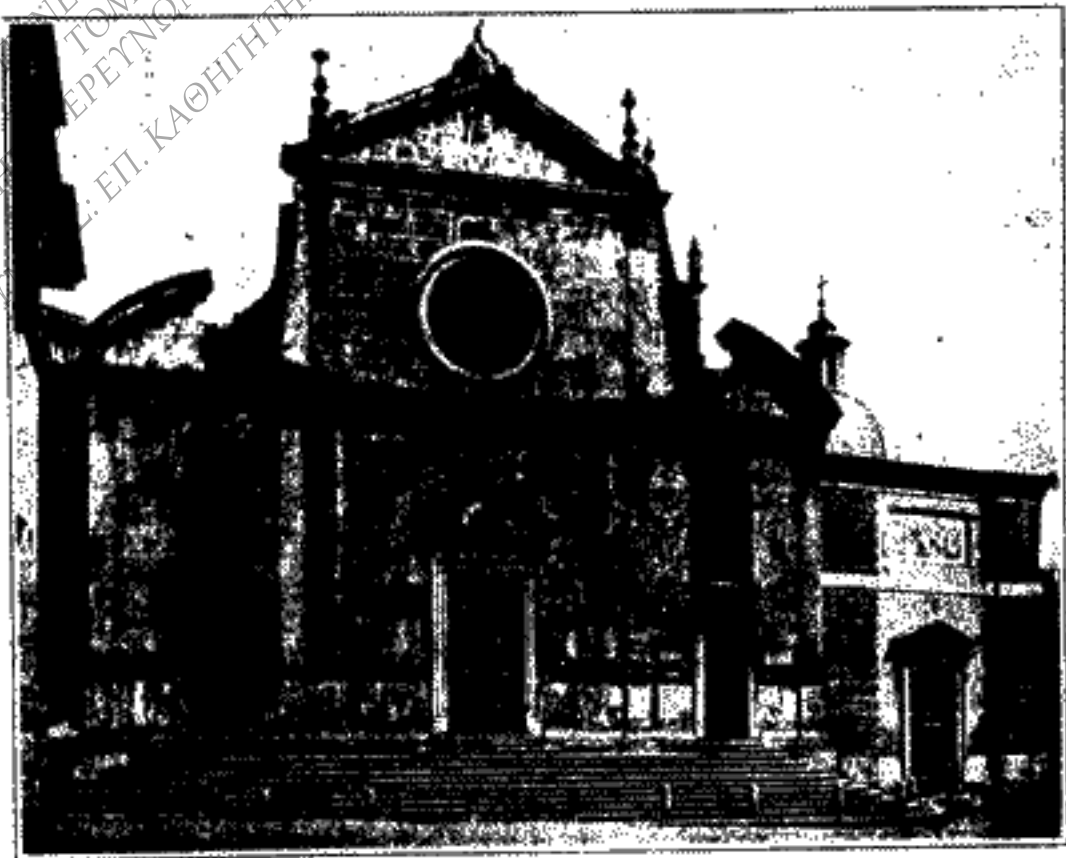
λεως εἰς τὴν Ῥώμην, καὶ ὑπὸ δύο πρὸς νότον ἐτέρων συμμετρικῶς ἐκτισμένων ἐκκλησιῶν, τῆς Παναγίας τοῦ Ἁγίου ὄρους (S. Maria in Monte Santo) καὶ τῆς Παναγίας τῶν θαυμάτων (S. Maria de' Miracoli), πρὸς δὲ τὰ βόρεια ὑπὸ τῆς Πύλης τοῦ Λαοῦ (Porta del popolo).

Ἐντὶ τῶν κτιριῶν τούτων μόνον πύλη τις, ἡ Φλαμινία λεγομένη, ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς Φλαμινίας ὁδοῦ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, ἐκεῖ περίπου ὅπου ἔπειτα τῷ 1561 ἐκτίσθη κατὰ τὰ διαγράμματα τοῦ Vignola ἡ σημερινὴ πύλη, ἧς τὸ ἐσωτερικὸν διεκοσμήθη ἀρχιτεκτονικῶς τῷ 1655 ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς εἰς τὴν Ῥώμην εἰσόδου τῆς βασιλίσσης τῆς Σουηδίας Αἰκατερίνης. Ἄλλὰ καὶ ὁ ὀβελίσκος δὲν ὑπῆρχεν ἐκεῖ τότε, ὑπὸ μὲν τοῦ Αὐγούστου στηθεὶς ἐν τῷ μεγάλῳ ἵπποδρόμῳ (Circus maximus), εἰς δὲ τὴν Πλατείαν τοῦ Λαοῦ μετατεθεὶς τῷ 1589 ἐπὶ τοῦ πάπα Σίξτου Ε'. Καὶ αἱ δύο δὲ μνημονευθεῖσαι ἐκκλησίαι, ἡ τῆς Παναγίας τοῦ Ἁγίου ὄρους καὶ ἡ τῆς Παναγίας τῶν θαυμάτων, εἶνε κτίσματα τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος.

Διάφορος δὲ ἦτο ὄλως καὶ ἡ ὄψις τῆς πρὸς τὸ Πίγχιον πλευρᾶς τῆς πλατείας, ἔλειπον δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ εὐσκιοὶ κῆποι τοῦ γραφικοῦ ἐκείνου λόφου, ἐφ' οὗ ἔκειντό ποτε οἱ κῆποι τοῦ Λουκούλλου οἱ φέροντες ἔπειτα ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τὸ ὄνομα τοῦ οἴκου τῶν Πιγκίων, εἰς οὓς εἶχον περιέλθει αἱ κτήσεις. Ἐντὶ δὲ τῶν ἀλσῶν τῆς σήμερον ἐξετείνοντο ἐκεῖ κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα ἀμπελῶνες, ἀνήκοντες εἰς τὴν παρακειμένην μονὴν τῶν Αὐγουστίνων μοναχῶν ἐκείνην, ἐν ἧ εἶχε διατρίψει ὁ Λούθηρος τῷ 1510 κατὰ τὴν ἐν Ῥώμῃ διαμονὴν αὐτοῦ. Μόλις δ' ἐπὶ τῆς ἐν Ῥώμῃ ἀρχῆς τοῦ Ναπολέοντος μετεσκευάσθησαν οἱ ἀμπελῶνες ἐκεῖνοι εἰς τὸ ὠραῖον σημερινὸν ἄλσος, οὗ ἡ ἀπὸ δυσμῶν τῆς Πλατείας τοῦ Λαοῦ κἀθοδος διεκοσμήθη δι' ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευασμάτων καὶ ἀγαλμάτων.

Κατὰ ταῦτα ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Πίου Β' μόνον τῶν σημε-

ρινῶν κτιρίων τῆς Πλατείας ὑφίστατο ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ. Εἶχε δὲ αὕτη οἰκοδομηθῆ ἐν ἔτει 1099 ἐπὶ τοῦ πάπα Πασχαλίου Β'. Ἐρέρετο δὲ, ὅτι ἐν ᾧ τόπῳ ἐκτίσθη ἐκεῖντό ποτε οἱ τάφοι τοῦ περιφανοῦς ῥωμαϊκοῦ οἴκου τῶν Δομιτίων, ἐν οἷς εἶχε κατατεθῆ καὶ τοῦ Νέρωνος ἡ τέφρα· ἐντεῦθεν δ' ἡ παράδοσις τοῦ λαοῦ, ὅτι κακοποιὰ φαντάσματα ἐνεφανίζοντο πρὸ τῆς κτίσεως τῆς ἐκκλησίας ἐν τῷ χώρῳ

Ἡ Παναγία τοῦ Λαοῦ τὴν σήμερον.

ἐκείνῳ. Ἄλλ' ἡ ἀρχαιότερα ἐκείνη ἐκκλησία ἦτο ὅλως διάφορος τῆς σημερινῆς, ἀνακτισθεῖσα τελείως ὀλίγα ἔτη μετὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Πίου Β' τῷ 1477 ἐπὶ τοῦ πάπα Σίξτου Δ' καὶ διακοσμηθεῖσα μὲν ὑπὸ ἐξαιρέτων καλλιτεχνημάτων, ἐν οἷς καὶ ἀξιόλογα ἐπιτάφια μνημεῖα τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος τελευτῶντος, διασκευασθεῖσα δ' ἔπειτα ἐσωτερικῶς τὸν δέκατον ἑβδόμον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Bernini.

Ἀλλὰ καὶ ἡ Φλαμινία ὁδὸς ἢ ἀπὸ τῆς Πλατείας τοῦ Λαοῦ ἄγουσα εἰς τὴν Μουλδίαν γέφυραν εἶχεν ὄλως διαφόρως ἢ νῦν. Σήμερον μέγιστον μέρος ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἔχει ἐνεκτισμένας οἰκίας, ἀποθήκας ἀνθράκων, ξυλείας καὶ οἰκοδομησίμων ὑλῶν, ἀμαξοστάσια καὶ βιομηχανικὰ καταστήματα. Τότε δὲ ἡ Φλαμινία ὁδὸς διήρχετο ὡς τὸ πλεῖστον διὰ λειμώνων, οἵτινες τὰ νῦν μόνον ἐν ταῖς περὶ τὴν γέφυραν τόποις ἐκατέρωθεν τοῦ Τιβέρεως ἀφθονοῦσιν.

Ἐν μέσῳ τῶν ἀνθηρῶν ὑπὸ τοῦ ἀρξαμένου ἔαρος ἐκείνων λειμώνων εἶχε διατάξει ὁ Πῖος Β' νὰ κατασκευασθῇ χάριν τῆς ἐορτῆς τῆς ἀνακομιδῆς ξυλίνη ἐξέδρα, δυναμένη νὰ περιλάβῃ σύμπαντα τὸν κλῆρον ὅστις ἐμελλε νὰ παραστῇ, καὶ ὑψηλῇ, ὥστε νὰ εἶνε ὁρατὴ ὑπὸ παντὸς τοῦ μέλλοντος νὰ συρρεύσῃ πλήθους, ἔχουσα δ' ἐν τῷ μέσῳ ὑψηλὸν βωμόν. Ἐφερον δ' εἰς αὐτὴν δύο κλίμακες, μία μὲν ἐκ τοῦ πρὸς τὴν Ῥώμην μέρους, ἡ δ' ἑτέρα ἔχουσα τὴν ὄψιν πρὸς τὴν γέφυραν¹.

¹ Πρὸς πλὴν τῶν *Commentarii* τοῦ Πίου καὶ τῆς Ἀνδρείδος τὰ λεγόμενα περὶ τῷ *Infessura* (*Diario* ἐκδ. *Tommasini* σ. 66): *Nell'anno Domini 1462 a di 12 d'Aprile venne la testa di S. Andrea ad Roma, et venne da Ponte Molle: et da qua dello ponte stava uno paviglione, dove le papa fece uno grande tavolato, et fecesi uno altare, et li celebrò la messa con diecisette cardinali e con tutto lo popolo e con tutta la clericia e depò colla sua mano la portao ad Santo Pietro. 'O di Paolo dello Mastro (Pauolo de Benedetto de Cola dello Mastro dello rione (ἐν τῷ κώδικι' *Del'Orione*) de Ponte ἐν ἔτει 1462 τῶν ἀπὸ 1422 μέχρι 1484 ἐξικνουμένων «*Annali Romani*» ἐν φ. 150ª τοῦ λατινικοῦ κώδικος 5235 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, γεγραμμένου τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα ὑπερμεσοῦντα, λέγει τὰδε:*

1462 a di 12 d'Aprile.

Venne a Roma la testa di S^{to} Andrea arcata di Grecia dal dispoto, et posela nella Rocca di Narni, et in quel di venne di Narni, et papa Pio la fece mettere su Ponte Muolle et la mattina ee hanno esso et tutti li Cardinali et fu deta una messa molto solenne in quelli prati di Ponte Molle et poi lo papa la menò in mano fin a S. Maria dei Puopolo, et li stette una Notte, et la Mattina ueniente venne a S. Pietro con solenne processione doue venne le papa con quella testa in mano, et tutti li Cardinali Apostolici con le palme, et tutti Vesconi et Prelati di Roma con le torce accese in Mano et tutti li officiali di Roma et lo popolo con le torce accese in mano fece la Benedictine con la sciolteria di Colpa et di pena a tutti li Presenti.

Ἐπιστάσης δὲ τῆς ὥρας, ἦλθον πρὸς τὸν πάπαν οἱ τρεῖς καρδινάλιοι οἱ ἐκ Ναρνίας ἀνακομίσαντες τὴν κάραν, ἐν οἷς καὶ ὁ Βησσαρίων, καὶ παρέλαβον τὸν Πίον, μέλλοντα νὰ μεταβῆ μετὰ τοῦ κλήρου εἰς τὴν Μουλδίαν γέφυραν, ὅπου ἐφυλάσσετο ἡ κάρα.

Ἐφιππος ἐξεκίνησεν ἡ πομπή, ἡγουμένων τῶν τριῶν καρδινάλιων. Εἶπετο δὲ ὁ πάπας, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τῶν λοιπῶν καρδινάλιων καὶ σὺμπαντος τοῦ κλήρου, τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν προϋχόντων τῆς πόλεως. Παρηκολούθει δὲ περὶ ἅπειρον πλῆθος λαοῦ. Ὁ τε πάπας δὲ, οἱ καρδινάλιοι καὶ οἱ λοιποὶ τοῦ ἱερατείου ἔφερον ἀνά χεῖρας βαῖα ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ πάπα διανεμηθέντων κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς προτε-
ραίας.

Οὕτω διῆλθεν ἡ πομπή διὰ τῆς Φλαμινίας ὁδοῦ, βριθούσης ἀπειροπληθῶν θεατῶν, πληρούντων τοὺς ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἀμπελῶνας καὶ λειμῶνας.

Ὡς δ' ἔφθασαν εἰς τὸν πρὸς ὃν ὄρον, διέταξεν ὁ πάπας τοὺς καρδινάλιους, ὄντας δεκαεπτὰ τὸν ἀριθμὸν¹, καὶ τοὺς ἱερεῖς νάφιππέυσωσι καὶ περιβληθῶσι τὰς ἐπιστήμους αὐτῶν ἱερατικὰς στολὰς. Ἦσαν δὲ αὐταὶ λευκαὶ, ὡς καὶ αἱ μίτραι τῶν καρδινάλιων, ἀντιδιαστελλόμεναι πρὸς τὸ πράσινον χρῶμα τῆς ἐαρινῆς στολῆς τῶν ἀγρῶν.

Ἐπὶ τούτοις δ' ἀνέβη εἰς τὴν ἐξέδραν ὁ πάπας ἐκ τῆς πρὸς τὴν Ῥώμην κλίμακος μετὰ τῆς ἱερᾶς αὐτοῦ ἀκολουθίας ἐν μέσῳ ψαλμωδιῶν, δακρύων ὑπὸ χαρᾶς καὶ συγκινήσεως, καὶ προεχώρησε πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐξέδρας βωμόν. Συγχρόνως δ' ἐκ τῆς ἀντικειμένης κλίμακος προέβη ὁ Βησσαρίων μετὰ τῶν δύο ἄλλων καρδινάλιων, κρατῶν τὴν λειψανοθήκην, ἐν ἣ ἡ κάρα τοῦ ἀποστόλου, καὶ κατέθηκεν αὐτὴν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ, περιλαμπομένην ὑπὸ λαμπάδων.

Σιγῆς δὲ γενομένης, προσήχθησαν αἱ κλεῖδες τῆς λειψανο-

¹ Ἴδε ἐν τῇ προηγουμένῃ σημειώσει τὸ χωρίον τοῦ *Infessara*.

θήκης, καὶ ἐβεβαιώθη τὸ ἀλύμαντον τῶν σφραγίδων. Τότε δὲ παραλαβὼν αὐτὴν ὁ Βησσαρίων παρέδωκε κλαίων εἰς κλαίοντα τὸν πάπαν. Ἐπὶ τούτοις δὲ γονυπετήσας ὁ Πίος πρὸ τοῦ βωμοῦ, ὠχρὸς τὴν ὄψιν καὶ ὑγρὰς ἔχων τοὺς ὀφθαλμούς, ἐξεφώνησε διὰ φωνῆς τρεμούσης τὸν ἐπόμενον λόγον·

α' Ἀρίκεσο τέλος, ὦ ἱερωτάτη καὶ μυροβολωτάτη κάρα τοῦ ἁγίου Ἀποστόλου. Τῶν Τούρκων ἡ μανία ἐξέωσέ σε ἀπὸ τῆς σῆς ἑδρας, καὶ πρὸς τὸν σὸν ἀδελφόν, τὸν κορυφαίον τῶν Ἀποστόλων, κατέφυγε· ἐξοριστος. Δὲν ἐμελλε νὰ ἐπιλίπη σοι ὁ σὸς ἀυτάδελφος, ἐμελλε νὰ ποκατασταθῆς καὶ πάλιν ἐπὶ τοῦ σοῦ θρόνου θείᾳ βουλήσει. Θὰ ἐπιτραπῆ τέλος νὰ ῥηθῆ Ὡ εὐτυχῆς ἐξορία ἡ τοιαύτην σοι πορίζουσα ἐπικουρίαν. Ἐν τούτῳ δὲ τῷ μεταξύ θὰ συνδιατρίψης συχνὸν χρόνον μετὰ τοῦ ἀυτάδελφου καὶ θὰ τύχης ἴσων καὶ αὐτὸς τιμῶν. Αὕτη εἶνε ἡ πότνια Ῥώμη, ἣν βλέπεις ἐγγύς, ἡ διὰ τοῦ πολυτίμου αἵματος τοῦ σοῦ ἀυτάδελφου καθιερωμένη. Τὸ πλῆθος τοῦτο τὸ περιιστάμενον ὁ μακάριος ἀπόστολος Πέτρος, ὁ εὐσεβίστατος σὸς ἀδελφός, καὶ σὺν αὐτῷ τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, ὁ ἅγιος Παῦλος, ἀνεγέννησαν χάριν Χριστοῦ τοῦ κυρίου. Ἀνεψιοὶ σοὶ ἐξ ἀδελφοῦ εἶνε οἱ Ῥωμαῖοι. Πάντες σε οἰοῦναι πατράδελφον ἑαυτῶν καὶ πατέρα τιμῶσι, λατρεύουσι, σέβουσι, καὶ δὲν ὀκνοῦσι νὰ ἐπωφελῶνται σε ὡς προστάτην κατενώπιον τοῦ μεγάλου θεοῦ.

β' Ὡ μακαριώτατε ἀπόστολε Ἀνδρέα, κῆρυξ τῆς ἀληθείας καὶ ὑπέρμαχε τῆς ἐξαιρέτου Τριάδος, ὁποῖας πληροῖς ἡμᾶς σήμερον εὐφροσύνης, προσβλέποντας πρὸ ἡμῶν τὴν σὴν ἱεράν ταύτην καὶ τιμίαν κεφαλὴν, ἣτις ὑπῆρξεν ἀξία ὅπως ὁρατῶς ὑπὸ τὴν μορφήν πυρὸς ἐδράσῃ ἐπ' αὐτῆς τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς ὁ ἅγιος παράκλητος. Ὡ σεῖς οἱ πορευόμενοι εἰς τὴν Ἱερουσαλὴν χάριν εὐλαβείας πρὸς τὸν Σωτῆρα, ὅπως ἴδητε τὸν τόπον ὅπου ἴστησαν οἱ πόδες αὐτοῦ, ἰδοὺ ἡ ἑδρα τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἰδοὺ τὸ ἔδαφος τῆς θεότητος· ἐνταῦθα ἠδρευσε τὸ πνεῦμα τοῦ Κυρίου, ἐνταῦθα ἰθεάθη τὸ τρίτον ἐν τῇ Τριάδι πρόσωπον· ἐνταῦθα ὑπῆρξαν οἱ ὀφθαλμοὶ οἱ πολλακίς· ἰδόντες τὸν Κύριον ἐν σαρκί· τὸ στόμα τοῦτο πολλακίς προσεφώνησε τὸν Κύριον· τὰς παρειὰς ταύτας ἀναμφιβόλως ἠσπάσθη πολλακίς ὁ Ἰησοῦς. Ἰδοὺ μέγας ἱερὸς θησαυρός· ἰδοὺ βαρύτιμος σφοργή· ἰδοὺ

ψυχῆς γλυκασμός· ἰδοὺ πνεύματος παραμυθία. Καὶ τίς εἶνε ἐκεῖνος οὐδὲν συγκινουῦνται τὰ σπλάγγνα, οὐδὲν διακαίονται τὰ μύχια τῆς καρδίας, ἀφ' οὐδὲν ἰκρέουσι δάκρυα χαρᾶς ἐπὶ τῇ θείᾳ τῶν σεβαστοτάτων καὶ πολυτιμοτάτων λειψάνων τοῦ ἀποστόλου τοῦ Χριστοῦ;

»Χαίρομεν, σκιρτῶμεν, ἀγαλλιῶμεν ἐπὶ τῇ σῇ ἀφίξει, θειότατε ἀπόστολε Ἀνδρέα. Οὐδέ γάρ ἀμφιβάλλομεν ὅτι σὺ αὐτὸς ἀκολουθεῖς τὴν σαρκίην σου κάραν καὶ σὺν αὐτῇ εἰσέρχῃσαι εἰς τὸ ἄστυ. Μισοῦμεν μὲν τοὺς Τούρκους τοὺς πολεμίους τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀλλ' ἐν τούτῳ δὲν μισοῦμεν αὐτοὺς, ὅτι ὑπῆρξαν ἡ αἰτία τῆς σῆς ἐνταῦθα ἐλεύσεως. Ἀληθῶς τί ἄλλο ποθητότερον ἠδύνατο νὰ συμβῇ εἰς ἡμᾶς ἢ τὸ νὰ προσβλέψωμεν τὴν τιμιωτάτην σου ταύτην κάραν καὶ νὰ ἐμπλησθῶμεν τῆς εὐωδιστάτης αὐτῆς ὀσμῆς; Τοῦτο εἶνε δύσφορον, τὸ νὰ προσνειμῶμεν εἰς σὲ ἐπιδημοῦντα τὰς τιμὰς ἐκείνας ὧν θὰ ἦσο ἀξίος, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ σε δεξιωθῶμεν ἐπαξίως τῆς σῆς ἐξαιρέτου ἀγιωσύνης. Ἀλλὰ δεῖσαι τὴν ἡμετέραν θέλησιν καὶ τὴν γνώμην τὴν ἀψευδῆ καὶ ἀνέχθητι ἐπιεικῶς τὸ ὅτι μεμολυσμέναις χερσὶν ἀπτόμεθα τῶν σῶν ὀστέων καὶ ὅτι ἁμαρτωλοὶ προπέμπομέν σε εἰς τὰ ἔνδον τῶν τειχῶν.

»Εἰσελθε εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν καὶ ἔσο ἔλεως εἰς τὸν δῆμον τῶν Ῥωμαίων. Εἶη εἰς πάντας τοὺς Χριστιανούς σωτήριος ἡ σῇ ἔλευσις, ἔστω εἰρηνοποιὸς ἡ σῇ εἰσοδος εἴη αἰσία καὶ ἐπὶ τύχῃ ἀγαθῇ ἡ σῇ ἐν ἡμῖν διαμονή. Ἔσο ἡμέτερος συνήγορος ἐν τῷ οὐρανῷ, καὶ κοινῇ μετὰ τῶν μακαρίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου σῶζε ἐκτύτην τὴν πόλιν καὶ ἐπιμελοῦ ὁσίως σύμπαντος τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος, ἵνα τῇ ὑμετέρᾳ προστασίᾳ ἴσῃται ἐφ' ἡμᾶς τὸ ἔλεος τοῦ θεοῦ, καὶ εἴ τις ὑπάρχει δυσκαρίστησις αὐτοῦ ἕνεκα τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων, ἅτινα εἶνε πολλὰ, μεταστῆ αὐτὴ εἰς τοὺς ἀσθεεῖς Τούρκους καὶ εἰς τὰ βάρβαρα ἔθνη τάτιμάζοντα τὸν κύριον Χριστόν. Ἀμήν».

Περατώσας δ' ὁ Πίος τὸν λόγον τοῦτον ἠσπάσθη τὴν ἁγίαν κάραν ἠσπάσθησαν δ' αὐτὴν κλαίοντες καὶ πάντες οἱ ἐπὶ τῆς ἐξέδρας. Ἐπὶ τούτοις δ' ὁ πάπας ἐξηκολούθησεν ὡς ἐξῆς·

«Παντοδύναμι, αἰώνιε θεὸ ἰθύνων μὲν τὴν ἐπουράνιον καὶ ἐπίγειον ἀρχὴν, ἅμα δὲ ἡμᾶς ἀξιώσας σήμερον τῆς καρηγόρου προσεύξεως τῆς πολυτίμου κάρας τοῦ σου μακαρίου ἀποστόλου Ἀνδρέου,

δὸς ἡμῖν, δεόμεθά σου, ὅπως τῇ ἀρωγῇ αὐτοῦ καὶ μεσιτείᾳ συντριβῇ ἡ ὀφρὺς τοῦ ἀπίστου τῶν Τούρκων γίνουσι καὶ ἀφαιρεθῇ τὸ ἄχθος ἀπάντων τῶν ἀπίστων, ἵνα ὁ χριστιανικὸς λαὸς ὑπηρετήσῃ σοι μετ' ἀσφαλοῦς ἐλευθερίας διὰ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν¹.

Τὸ παριστάμενον πλήθος ἀπήντησεν Ἀμήν. Ἐπὶ τούτοις δ' ὁ πάπας ὑψώσας διὰ τῶν χειρῶν τὴν λειψανοθήκην τὴν ἐγκλείουσαν τὴν κάραν περιέδραμε τὴν ἐξέδραν κατὰ πᾶσαν διεύθυνσιν καὶ ἐπέδειξεν αὐτὴν εἰς τὰ πλήθη.

Ἡ περὶ τὴν Μουλδίαν γέφυραν κοιλάς ἀντήχησε τότε ἐκ τῶν μυριοστόμων φωνῶν τοῦ δεομένου πλήθους καὶ τῶν ψαλλέντων ἐκκλησιαστικῶν ᾠσμάτων Ἀμβροσίου τοῦ Μεδιολάνων καὶ Αὐγουστίνου τοῦ Ἰκπῶνος. Ἐψάλη δὲ καὶ ὕμνος ἐν σαπφικαῖς στροφαῖς, ἐπίτηδες πρὸς τὸν προκείμενον σκοπὸν ποιηθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀγκῶνος Ἀγαπητοῦ de Rustici², διακεκριμένου Ῥωμαίου ποιητοῦ τῶν χρόνων ἐκείνων, κατ' ἐντολὴν τοῦ πάπα.

Περατωθείσης δὲ τῆς τελετῆς παρὰ τὴν Μουλδίαν γέφυραν, ἡ πομπὴ ἐτράπη πεζῇ πρὸς τὴν Ῥώμην. Ἐκράτει δὲ τὴν κάραν τοῦ ἀποστόλου αὐτὸς ὁ πάπας, περιστοιχιζόμενος ὑπὸ πλήθους λαμπάδων καὶ ἀκολουθούμενος ὑπὸ τῶν καρδινάλιων, τῶν ἐπισκόπων καὶ τοῦ ιερατείου κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν. Ἐφερον δὲ πάντες ἀνά χειρας βατα. Διελθόντες δὲ καὶ πάλιν τὴν Φλαμινίαν ὁδὸν οὐκ ἄνευ δυσκολίας διὰ τὸ συνωστιζόμενον πλήθος πεζῶν καὶ ἐρίππων, ἔφθασαν πρὸ τῆς πύλης τῆς πόλεως. Ἐκεῖ δὲ προὔπηντησε τὴν πομπὴν μέρος τοῦ κλήρου, καὶ μετὰ τὴν προσήκουσαν προσκύνησιν τοῦ ἀνακομιζομένου ἁγίου λειψάνου ὁ πάπας κατέθηκεν αὐτὸ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ, ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης πλησίον

¹ Πρὸς. *H. Holzstein* Die Begrüßungsrede des Papstes Pius II bei der Ankunft des Haupts des h. Andreas in Rom am 12 April 1462 in τῷ Archivio Veneto. 1890. Τόμ. Α' σ. 416 κ. ἑ.

² Ἴδε τὸν ὕμνον τοῦτον κατωτέρω ἐν Ἀνδρείδος § 19.

ἀρχαίας εἰκόνας τῆς Θεομήτορος ἐκ τῶν νομιζομένων ὡς ἱστορηθειςῶν ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Λουκᾶ, ὅπως παραμείνη μέχρι τῆς ὑστεραίας. Εὐλογήσας δὲ τὸν λαὸν ἐν ὥρᾳ τῆς ἡμέρας ἤδη προκεχωρημένη ἀπῆλθεν εἰς θάλαμον κείμενον οὐ μακρὰν τῆς ἐκκλησίας ἐκείνης, ὅπως διανυκτερεύσῃ ἐν αὐτῷ χάριν συνεχίσεως τοῦ προγράμματος τῆς ἀνακομιδῆς τὴν ὑστεραίαν.

Ἄλλὰ μόλις ἔδυσεν ὁ ἥλιος, καὶ, πνεύσαντος νέου νοτίου ἀνέμου, ἐξέσπασεν ἡ τὴν ἡμέραν ἀποσοδηθεῖσα βροχὴ, καταθλίψασα τὸν τε πάπαν καὶ τὰ ἄπειρα πλήθη τὰναμένοντα ἀνυπομόνως τὴν ἐντὸς τῆς πόλεως ἀπὸ τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον πομπήν. Ἄλλὰ καὶ πάλιν τῇ ὑστεραῖᾳ διεσκέδασθησαν αἶφνης τὰ νέφη καὶ λαμπρὰ ἐπεφάνη ἡ ἡμέρα. Ἐκλιπούσης δὲ τῆς προσκαίρου ἀμηχανίας, ἦν προεκάλεσεν ὁ ἀπροσδόκητος ὑετός, περὶ ἐνὸς καὶ μόνου συνδιεσκέφθη ὁ πάπας μετὰ τῶν καρδινάλιων, ἂν ἡ πομπή, ἣτις ἔμελλε νὰ διατρέξῃ διςχίλια ὄλα βήματα μέχρι τοῦ Ἁγίου Πέτρου, θὰ ἐτελείτο πεζῇ ἢ πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ πηλοῦ καὶ τῶν ὑδάτων, ἅτινα εἶχε σωρεύσει ἡ βροχὴ, θὰ μετέβαινον ἔφιπποι εἰς τὸν ναόν. Πολλῶν δὲ σκέψεων γενομένων, ἐθεωρήθη ἀπρεπῆς καὶ ἀναξία τοῦ τιμωμένου ἀποστόλου ἢ ἐφ' ἵππων μετάβασις, καὶ, ἀποφασισθείσης τῆς πεζοπορίας, ἐπετράπη μόνον εἰς τοὺς ἐκ γήρατος ἢ νόσων ἀδυνάτους νὰ μεταβῶσιν ἔφιπποι δι' ἄλλων ὁδῶν ἀπ' εὐθείας εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον ἢ νὰκουσιάσωσιν ἕνεκα πένθους, ἀσθενείας ἢ ἄλλων λόγων. Ἄλλ' ἐλάχιστοι ὑπῆρξαν οὗτοι, ὧν ῥητῶς μνημονεύουσι τὰ ὑπομνήματα τοῦ πάπα Πίου καὶ ἡ Ἄνδρες, οἱ δὲ λοιποὶ πάντες ἠκολούθησαν πεζῇ. Ὁ δὲ Βησσαρίων, ὅστις δὲν ἦτο μὲν βεβαρημένος ὑπὸ τῶν ἐτῶν, ἔχων τῷ 1462 κατὰ τὴν πιθανωτέραν γνώμην ἡλικίαν πενήκοντα καὶ ἐννέα ἐτῶν¹, ἀλλ' ἦτο φιλάσθενος καὶ κεκοπιακῶς ἕνεκα τῆς ἀπὸ Ναρνίας ὁδοιπορίας, δὲν ἠκολούθησε τὴν πομπήν, καθ' ἃ ῥητῶς μνημονεύεται, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ προσ-

¹ Κατὰ τὸν *Vasi* ἐνθ' ἀν. σ. 2 ἐγεννήθη τῷ 1403.

ἦλθεν εἰς αὐτὴν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὁδοῦ, ἀπὸ τοῦ λεγομένου Πεδίου τῶν ἀνθέων (Campo dei Fiori).

Ἡ πομπὴ ὑπῆρξε μεγαλοπρεπῆς. Οἱ καρδινάλιοι καὶ οἱ ἐπίσκοποι, λευκὰς φέροντες μίτρας καὶ λευκὰ περιβεβλημένοι ἄμφια, κρατοῦντες δὲ βατὰ καὶ ἔχοντες λαμπάδας πρὸς τὴν γῆν ἀνεστραμμένας ἔβαινον διὰ τῶν ὀλισθηρῶν λιθοστρώτων, δεόμενοι καὶ ἐπικαλούμενοι τὴν ἐξ ὕψους εὐλογίαν ἐπὶ τὸν περιεστώμενον ἀπειροπληθῆ λαόν. Τὴν προσοχὴν δ' ἰδίως ἐλκυσάν τινες τῶν καρδινάλιων ἀήθεις πορειῶν καὶ συνήθως οὐδ' ἑκατὸν βήματα δυνάμενοι νὰ διανύσῃσι πεζῇ διὰ τὴν μεγάλην αὐτῶν ἀντοχὴν κατὰ τὴν κοπιώδη διὰ τοῦ πηλοῦ καὶ τῶν ὑδάτων πορείαν τῆς ἡμέρας ἐκείνης. Ῥητῶς δὲ μνημονεύονται παχεῖς τινες καρδινάλιοι ἔχοντες τὴν οὐχὶ ἀσυνήθη ἐν τῷ κλήρῳ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ὑπερσαρκίαν. Μεταξὺ δὲ τῶν παραστάντων ὑπῆρξαν καὶ ἐπιφανέστατοι ἐπὶ τῷ γένει, τοῖς ἐν τῇ ἱερωσύνῃ πρωτείοις ἢ τῇ παιδείᾳ ἱεράρχαι, ἐν οἷς ὁ λόγιος ἐπίσκοπος Παβίας Ἰάκωβος (Jacobus Pavuensis) ὁ ἐκδότης τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ πάπα Πίου καὶ ὁ ἐκ Πελοποννήσου Ἰσίδωρος ὁ Ῥωσίας ὁ μεταξὺ τῶν παραστάντων εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας ὀρθοδόξων ἀρχιερέων, εἶτα δὲ μεταστάς εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν καὶ ἔκτοτε διατρίβων ἐν Ῥώμῃ. Σημειοῦται δὲ ῤητῶς, ὅτι οὗτος ἐνεκεν ἀσθενείας δὲν ἠδυνήθη νὰκολουθήσῃ τὴν πομπὴν, ἀλλὰ μετέβη μόνον εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον ἀπ' εὐθείας, καὶ ἀσπασθεὶς ἐκεῖ τὴν κάρραν τοῦ ἀποστόλου, ἀνεχώρησε καὶ πάλιν ἀμέσως.

Εἰς τοὺς ἱεράρχας εἶπετο ὁ κλῆρος τῶν πολυπληθῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ῥώμης, φέρων ἐν χερσὶ τὰ ἐν αὐταῖς ἅγια λείψανα. Συνηκολούθει δὲ ἡ ἀτελεύτητος σειρὰ τῶν πολυειδῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως καὶ τῶν ἀπεσταλμένων τῶν ξένων βασιλείων καὶ ἄλλων ἡγεμόνων, ὧν τινες μὲν ἦσαν τεταγμένοι περὶ αὐτὸν τὸν πάπαν, οἱ δὲ λοιποὶ προηγούντο τοῦ κλήρου. Ἐβαινον δὲ οὗτοι πάντες ἀνὰ δύο οὕτως, ὥστε μακροτάτη

ἀπετελείτο ἡ σειρά τῶν πομπευόντων, καὶ ἡ πρωτοπορεία εἶχεν ἤδη φθάσει εἰς τὴν πρὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου πλατεῖαν, ἐν ᾧ ὁ πάπας δὲν εἶχε καὶ ἀκόμη ἐκκινήσει Ἰδιαν δ' αἰγλήν παρεῖχε τὸ πλῆθος τῶν ὑπὸ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ κρατούμενων λαμπάδων, ἀνερχομένων κατὰ τὰ μαρτυρούμενα ὑπὸ τῶν συγχρόνων πηγῶν εἰς τριακοντακισχιλίας.

Ἐν τούτοις ἤδη ὁ πάπας, ἐξεληθὼν τοῦ θαλάμου, ἐν ᾧ εἶχε διανυκτερεύσει, καὶ φερόμενος, καθ' ἃ συνείθιζεν, ἐπὶ τοῦ ὤμου θεραπόντων, ἄτε, μὴ δυνάμενος νὰ βαδίσῃ πεζὸς ἐνεκα τῆς κοπώσεως τῆς προτεραίας καὶ τῆς ποδάγρας ἐξ ἧς ἔπασχεν, ἐπέβη τοῦ δι' αὐτὸν προωρισμένου χρυσοῦ φορείου. Ἀδυνάτου δὲ οὕσης ἐνεκα τοῦ πολλοῦ πλῆθους τῆς εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Λαοῦ προχωρήσεως, ἐστάλησαν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ταύτην τρεῖς καρδινάλιοι καὶ ἐκόμισαν τὴν ἁγίαν κάραν πρὸς τὸν πάπαν. Οὗτος δὲ, ἀσπασθεὶς ἐν μέσῳ τοῦ προσευχομένου πλῆθους, παρέλαβεν αὐτὴν σκιασθεῖσαν ὀπισθεν διὰ χρυσοῦ οὐρανοῦ πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων, καὶ οὕτως ἐξεκίνησεν ἐκ τῆς Παναγίας τοῦ Λαοῦ περὶ τὴν πρώτην μεταμεσημβρινὴν ὥραν.

Ἡ πορεία δὲν ἐτράπη τὴν βραχυτάτην πρὸς τὸν Ἅγιον Πέτρον ὁδὸν, ἀλλὰ μέχρι μὲν τινος προέβη πρὸς τὸν ποταμὸν, ἐκεῖθεν δ' εἰσῆλθεν εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς πόλεως ἐντεῦθεν τοῦ Τιδέρεως καὶ διὰ διαφόρων ὁδῶν προεχώρησε μέχρι τοῦ εἰς ναὸν τῆς Παρθένου μετατετραμμένου ἀρχαίου Πανθέου, ἐκεῖθεν δ' ἔβη εἰς τὸ Πεδίον τῶν ἀνθέων, ὅπου εἶδομεν προσχωρήσαντα εἰς τὴν πομπὴν τὸν Βησσαρίωνα. Ἐκεῖθεν δὲ προχωρήσαντα ἡ πομπὴ διέβη τὸν ποταμὸν διὰ τῆς γεφύρας τῆς παρὰ τὸ μαυσσωλλεῖον τοῦ Ἀδριανοῦ τὸ ἀπὸ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων ὀνομαζόμενον Φρούριον τοῦ Ἀρχαγγέλου καὶ κατέληξεν εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον.

Ἄπασαι αἱ ὁδοὶ, βρίθουσαι πλῆθους θεατῶν ἀπέιρου, ἐσκιάζοντο πρὸς προφύλαξιν ἀπὸ τῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου ὑπὸ ὕφα-